

Zitierhinweis

Kašparová, Jaroslava: review of: Lotte Hellinga, *Incunabula in Transit. People and Trade*, Leiden: Brill, 2018, in: *Český časopis historický*, 2019, 2, p. 432-437, DOI: 10.15463/rec.1595068275

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

jednoho díla („O trestání srdce“), o rozdílné adaptace („O rozeznání duchuov pro blud řeč“), nebo o výrazné odlišnosti v délce apod. („Antikristova poznání tato sú“).

Celá edice se vyznačuje znaleckým přístupem, pečlivostí i všemi náležitostmi vědeckého díla tohoto druhu. Postrádám jen podrobný věcný rejstřík, který může časem nahradit elektronické zpřístupnění edice nebo závěrečné rejstříky ke všem svazkům Boubíňovy promyšlené koncipované a tolik potřebné souborné edice děl našeho předního středověkého myslitele a svérázného negraduovaného bohoslovce.

František Šmahel

Lotte HELLINGA

Incunabula in Transit. People and Trade

(= Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 62)

Leiden – Boston, Brill 2018, xiv + 519 s., ISBN 978-90-04-34035-0.

Vydání závažné práce o evropském prvotisku a o osobnostech s ním tiskařsky nebo obchodně spjatých je mj. podnětem, abychom se blíže podívali na světově proslulou autorku tohoto díla. Britská historička a přední badatelka v oblasti evropské inkunabulistiky druhé poloviny 20. století Lotte Hellinga (* 1932) se specializuje na dějiny raného knihtisku a období přechodu od rukopisných památek k dílům tištěným. Badatelský okruh jejích zájmů je ovšem široký: kromě bibliografické dokumentace zkoumá problematiku knižního obchodu, dějiny knižní vazby i dějiny čtenářství. Pochází z Amsterdamu z rodiny významného nakladatele a vydavatele Emanuela Querida (1871–1943). Na amsterdamské univerzitě vystudovala a posléze v letech 1967–1976 také vyučovala. V roce 1959 nastoupila do Britské knihovny, kde dlouhá léta vedla oddělení prvotisků a posléze zastávala funkci zástupce ředitele knihovny. Roku 1990 byla přijata do Britské akademie (v letech 1991–1994 byla členkou její rady) a také do Nizozemské akademie věd. Město Mohuč jí roku 1989 – jako vůbec první ženě – udělilo Gutenbergovu cenu. V letech 1991–2002 Hellinga působila ve funkci generální sekretářky Konsorcia evropských vědeckých knihoven (Consortium of European research libraries).

Odborná činnost Lotte Hellinga je spjata s výzkumem raného holandského knihtisku,¹ který brzy rozšířila na studium knihtisku anglického² a evropského. Její bibliografie obsahuje vedle dílčích článků a studií několik monografií a řadu bibliografických soupisů raného knihtisku. Aktivně činná byla též jako organizátorka mezinárodních konferencí věnovaných problematice tisků 15. století a redaktorka následných sborníků. Byla jednou z prvních badatelek, která se zajímala o počítačové metody zpracování bibliografických záznamů a digitalizaci dokumentů. Iniciovala vznik mezinárodního

1 Wytze Gerbens HELLINGA – Lotte HELLINGA, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*. 1, 2, Amsterdam 1966.

2 Dlouhodobě se zabývala biografií, profesní činností i knižní produkcí anglického tiskaře William Caxtona. Sérii studií završila dílem: Lotte HELLINGA, *William Caxton and early printing in England*, London 2010.

virtuálního katalogu *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC), zpracovávaného od roku 1980. Tato souborná databáze, budovaná pod dohledem Britské knihovny integruje bibliografické záznamy prvotisků, dodávané jednotlivými národními institucemi (z České republiky s ISTC spolupracuje Národní knihovna ČR).³ Do důchodu odešla Hellinga r. 1999,⁴ ale odborné a publikační činnosti se nepřestala věnovat. Nyní píše knihy, které se díky jejím dlouholetým zkušenostem a znalostem knižní kultury raného knihtisku právem řadí mezi „bestsellery“ evropské knihovědy.

Ve své zatím poslední knize „Inkunábule v tranzitu. Lidé a obchod“ navazuje Hellinga na svůj předchozí soubor esejí „Texty v tranzitu. Od rukopisu ke korektuře a tisku v 15. století“.⁵ Obě publikace spojuje nejen jméno autorky, ale i to, že vyšly ve stejné brillovské edici „Library of the Written Word – The Hand Press World“ a prezentují autorčiny starší studie, v nichž synteticky shrnuje dosavadní výsledky svých bádání i bádání svých kolegů a koriguje své dřívější soudy, doplněné novými poznatky (i kritickým zhodnocením nově vydané odborné literatury). Obě knihy podávají fundovaný a široce koncipovaný pohled na vývoj rané knižní kultury 15. století. Odráží se v nich autorčiny dlouholeté zkušenosti i jedinečný vhled do dané problematiky, dovolující často nové až překvapující závěry. Obě knihy nesou v názvu slovo transit: v tomto případě jsou „ústředními hrdiny“ prvotisky sledované v transitním pohybu napříč celou tehdejší vzdělanou Evropou. Tento pohyb byl iniciován nabídkou a poptávkou knižního trhu a ovlivňován celou plejádou lidí kolem výroby a prodeje knih (typografy, písmolijci, tiskaři, nakladateli, iluminátoři a výtvarnými umělci, knihvazači, obchodníky a knihkupci, majiteli a sběrateli).

První soubor autorčiných prací „Texts in transit“ byl věnován především standardním postupům při převodu rukopisu do tištěné podoby v letech 1459–1496: různým manipulacím s rukopisným textem při vzniku tištěných vydání, tiskovým korekturám, práci sazečů a také reedicím již vydaných tisků a s tím spojeným korektorským úpravám, změnám závislejích na poptávce trhu i s ohledem na čtenáře apod. Tematizovány byly tiskárny v Římě, Benátkách, Mohuči či Westminsteru. Kniha z roku 2018 pak zkoumá svět inkunábulí především z hlediska knižního trhu a obchodu, prodeje a koupě na základě

3 Z dalších internetových databází souborného charakteru, přinášejících konkrétní informace k ranému evropskému knihtisku, uveďme databázi „Material evidence in Incunabula“ (MEI), databázi majitelů prvotisků „Owners of Incunabula“ (obě tvoří spolu s databází TEXT-Inc“ a databázi ilustrací prvotisků „15cILLUSTRATION“ součást ambiciózního mezinárodního projektu iniciovaného Oxfordskou univerzitou „15cBOOKTRADE“, zaměřeného především na výzkum dějin evropského knižního trhu a obchodu a distribuci knih i jejich vlastníků v době raného knihtisku). Informačně cenná je též databáze historických knižních vazeb 15. a 16. století budovaná z iniciativy berlínské Státní knihovny a dalších německých knihoven – „Einbanddatenbank“ (EBDB) a databáze filigránů „Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries“ Královské knihovny v Haagu (WILC).

4 Na její počest vyšel sborník, na němž se podíleli známí domácí i zahraniční badatelé, kolegové a přátelé, *Incunabula. Studies in fifteenth-century printed books presented to Lotte Hellinga*. Edited by Martin Davies, London 1999.

5 Lotte HELLINGA, *Text in Transit. Manuscript to Proof and Print in the Fifteenth Century*, Leiden – Boston 2014.

inzerce či knižních aukcí. Hellinga sleduje putování prvotisků od výrobce a distributora ke kupujícímu a čtenáři, a to jak na základě obchodní marketingové politiky a důmyslně propracované sítě knižních trhů, budovaných nakladatelsky a obchodně zdatnými osobnostmi 15. století, tak formou maloobchodního prodeje či prodeje přes veřejné dražby. Sleduje „cestování“ knih od majitele k majiteli, a to jak v 15. století, tak během dalších tří století.

Období od vzniku knihtisku do konce 15. století je relativně krátké období, v němž se knihtisk teprve rozvíjel a v němž tištěná knižní produkce byla kvantitativně i geograficky přece jen omezena na rozdíl od pozdějších období. To umožnilo badatelům poměrně brzy formou tištěných soupisů zmapovat celou nejstarší světovou tištěnou knižní produkci. Vyznačovala se různou, vesměs ještě archaickou typografií, anonymitou nebo nedostatečnou biografickou identitou svých výrobců, torzovitým, často rozptýleným dochováním v mnoha evropských i světových institucích či dalšími specifiky, které ztěžují její identifikaci. Komplexní badatelský přístup, uplatňovaný dnes při popisu knih raného knihtisku, klade důraz nejen na správnost bibliografických údajů, ale také na exemplárové zvláštnosti dochovaných knih (tj. informace o knižní vazbě a vlastnické provenienci). Spolu s elektronickým zpřístupňováním všech zjištěných informací, týkajících se „early printed books“, přináší tento přístup v celoevropském měřítku ovoce v podobě mezinárodních souborných internetových on-line databází, obsahujících stále nové nebo zpřesňující poznatky ohledně datace prvotisků, určení jejich místa vydání a tiskařských oficín, ale také jejich prodeje a distribuce i uživatelské recepce v rámci jednotlivých geografických lokalit a sociálních prostředí.

Recenzovaná publikace obsahuje 13 kapitol, věnovaných tématům, jimiž se Lotte Hellinga zabývala ve své profesní kariéře a k nimž se často vracela; doplněny jsou bohatým dokladovým materiálem ve formě příloh, rejstříkem osobních a místních jmen, obsahujícím věcná hesla k daným jménům se vztahující, i černobílými a barevnými ilustracemi vybraných dokumentů. Nejedná se však o pouhé souborné vydání autorčiných starších prací, nýbrž o jejich nově doplněné či přepracované verze. Autorka v nich kriticky rekapituluje literaturu, týkající se dané problematiky (včetně revize svých původních badatelských stanovisek), kterou vidí novými očima nebo v jiných souvislostech. V jejím nazírání se odráží autorčina zkušenost a odborné znalosti a také současný stav bádání v oblasti inkunabulistiky, preferující komplexní obsahový i formální rozbor dochovaných exemplářů. Najdeme zde články, věnované známým, autorkou zkoumaným osobnostem anglického, nizozemského a německého knihtisku a jejich typografii.

Primárně patří její zájem prvnímu anglickému tiskaři Williamu Caxtonovi a jeho spolupracovníkům či následovníkům, tj. Colardu Mansionovi, vlámskému písaři, tiskaři, překladateli a ilustrátorovi působícímu v Bruggách, Wynkynovi de Worde, tiskaři a nakladateli alsasko-lotrinského původu působícímu v Londýně a udržujícímu kontakty s Holandskem (kap. 8 a 9). Dále přichází Peter Schoeffer starší, mohučský tiskař, nakladatel a knihkupec, pokračovatel Johanna Gutenberga, a to ve spojitosti s Nicolasem Jensonem, benátským rytcem a tiskařem, autorem proslulé antikvy, který po jistou dobu pobýval v Mohuči v Schoefferově tiskárně (kap. 3).

Do této tematické skupiny můžeme zařadit rovněž rozsáhlou studii, v níž se Hellinga nově, prizmatem knižního trhu, vrací k tématu, o němž psala již před 25 lety, totiž prvnímu tištěnému – mohučskému – vydání *Catholiconu* (1460–1470), populárního latinského encyklopedického slovníku určeného k interpretaci Bible (kap. 5).⁶ Autorka se zabývá nejen otázkami jeho vzniku (datací a především osobami, odpovědnými za jeho vydání a výrobu), ale poukazuje rovněž na dobové kulturně-politické okolnosti jeho vydání. Jsou to otázky, které řešili i jiní badatelé, s jejichž názory Hellinga ne vždy souhlasila. Dozvídáme se, že již Johann Gutenberg měl před rokem 1462 v plánu vydat *Catholicon* tiskem, bylo pro něj připraveno tiskové písmo, ale politická situace v Mohuči, Gutenbergův exil, konfiskace jeho majetku a jeho smrt projekt zhatily. Plánu se pak organizačně ujal kancléř městské rady Mohuče Konrad Humery, který využil obchodních zkušeností a kontaktů Petera Schoeffera k vytvoření konsorcia tiskařů a mecenášů (nejen německých) k financování a provedení editorsky a tiskařsky náročného projektu (technicky obtížný proces tisku na třech lisech současně ve speciálně zřízené místnosti, ruční úprava a výzdoba exemplářů atd.). Sám Schoeffer se aktivně podílel na marketingovém prodeji, finanční odpovědnost byla však rozdělena mezi členy konsorcia. To velmi napomohlo šíření a recepci díla, jehož vydání bylo ideologicky, podobně jako celý mohučský knihtisk té doby, spjato s reformačním hnutím. Autorka zdůrazňuje skutečnost, že dílo nevydal jednotlivec, jak se dříve uvádělo („The Printer of Catholicon“), ale skupina tiskařů a sponzorů a že se z hlediska sdílení investic ve vydávání publikací jednalo o významný organizační projekt a ambiciózní „anonymní“ experiment.

Další okruh studií se týká knižního trhu období raného evropského knihtisku. Tvoří jej především skvěle napsaný biografický a profesní medailónek nakladatele a knihkupce Petera Schoeffera, který prodával nejen svoje vlastní tisky, ale i knihy vydané tiskaři v Norimberku, Benátkách, Basileji, Paříži, a udržoval síť obchodních agentů, často riskantně i ve vzdálenějších částech Evropy (kap. 4). Dále jsou tu dvě studie o prodeji prvotisků: První z nich tematizuje prodej formou knižních aukcí na konci 15. století v Mechelen, Courtrai a Saint Olmer (kap. 1), druhá prodej knih pomocí inzerce v dobových letácích, které konzumenty lákaly na nově vydanou knihu či je informovaly o knihách nalézajících se ve skladě tiskařů a knihkupců. Letáky byly vylepovány na zdi či vrata veřejných institucí nebo byly šířeny tzv. „z ruky do ruky“, často v hostincích, kde bylo možno inzerované knihy rovněž koupit (kap. 2).

Přínosu studia knižních vazeb pro typografii, knižního obchodu ve vztahu k určení původu tištěného materiálu v nich užitého si všímá příspěvek „Fragments Found in Binding: The Complexity of Evidence for the Earliest Dutch Typography“ (kap. 6). Autorka tu věnuje pozornost zlomkům oblíbených elementárních školních příruček, neilustrovaných učebnic latiny, tištěných v Holandsku i jinde v Evropě, zvaných podle svého autora donáty. Tyto tisky spotřebního charakteru se často používaly jako knihvazačská makulatura. Z dochovaných zlomků, které tvořily součást vazeb prvotisků i pozdějších tisků, lze vyčíst řadu cenných informací o původu těchto efemérních tisků (typ tiskového písma, místo

6 Dnes je známo 80 exemplářů tohoto vydání, rozptýlených po celé Evropě, a 24 edic vydaných před r. 1501.

vydání, jména prvních majitelů, pokud se v nich dochovaly jejich rukopisné poznámky). Dochované zlomky mohou představovat důležitý důkazní materiál pro šíření zmíněných školních učebních pomůcek v době raného knihtisku. Makulatura, užitá pro vazbu tisků v podobě zlomků se může ocitnout daleko od místa, kde byly jednotlivé listy naposledy používány jako integrální součást celých příruček. To pomáhá mj. identifikovat místa, kde byl v minulosti realizován prodej, koupě a používání těchto příruček a osoby, které se podílely na jejich výrobě a distribuci. A nejen to. Vzhledem k tomu, že části těchto tisků byly jako makulatura používány pro vazbu tisků vydaných ve stejném městě či oblasti, mohou pomoci identifikovat místa vydání či tiskaře tisků, s nimiž byly vazebně spjaty.

Významný důkazní materiál s cennými informacemi o pohybu knih na trhu období raného knihtisku a první poloviny 16. století mohou představovat i jiné školní příručky, zejména ty, které obsahují rukopisné poznámky týkající se inspirativní recepcce obsahu těchto tisků. K té mohlo docházet dokonce s odstupem mnoha let: Hellinga uvádí příklad ohlasu antverpského prvotisku v anglickém středním školství první až druhé poloviny 16. století, tedy v době rozkvětu latinských školních představení (viz kap. 10 „Aesopus Moralisatus, Antwerp, 1488 in England“). Jedná se o rukopisné poznámky k obsazení rolí ve školním latinském představení (interludia či frašky) provozovaného žáky, dle autorčiny hypotézy ve škole v městě Hitchinu na východě Anglie za vedení „schoolmastera“ Ralpha Radcliffa, literárně činného učitele latiny a řečtiny, který mohl být i autorem zmíněných rukopisných poznámek. I když pro existenci tisku v Hitchinu není dostatek průkazných dokladů, stejně jako není jasné, kdy a za jakých okolností se kniha vydaná v Antverpách⁷ ocitla v Anglii, autorka je přesvědčena o tom, že tento tisk se už v 16. století musel nacházet v anglickém školním prostředí – geograficky někde mezi Shrewsbury, Cantebury a Hitchinem.

Holandskými latinskými prvotisky (vydanými v Utrechtu), sloužícími jako školní příručky, jež se vyskytovaly ve variantních edicích a frekventovaly ve školním prostředí jako různě poskládané soubory či texty svázané dodatečně do konvolutů, se zabírá studie, která je zároveň názorným příkladem toho, jak filigranologický rozbor papíru zlomků prvotisků použitých jako knihvazačská makulatura může spolu s určením vlastnických přípisků ve zlomcích dochovaných pomoci určit místo vydání celých tisků (kap. 7 „Prelates in Print“). Oněmi „preláty“ jsou míněni vzdělání iniciátoři tisku řady humanistických textů v Utrechtu a zároveň majitelé autorkou analyzovaných holandských prvotisků. Prvým byl Wilhelm Hess (zemřel 1477) „decanus Traiectensis“, v Itálii vystudovaný doktor práv, nadšený bibliofil, druhým Antoine Hanneron (1410–1490), probošt u sv. Donáta v Bruggách, literárně činný profesor a rektor univerzity v Lovani, působící též jako diplomat ve službách burgundských vévodů (byl nevlastním bratrem vévody Karla Smělého), v Utrechtu pobývajícím v letech 1460–1463.

Problematické vlastnické provenience prvotisků v 17. a 18. století věnovala pak autorka pozornost ve třech příspěvcích (kap. 11–13). První se týká vlastnické identifikace mohuškých prvotisků, pocházejících z významné středověké knihovny frankfurtských dominikánů a aukčního prodeje čtyř konkrétních prvotisků, k němuž došlo r. 1718. Knihy

7 Tisk, dříve ve fondu Královské knihovny, dnes v Britské knihovně v Londýně.

zmíněných dominikánů, které se dnes nacházejí převážně ve frankfurtské Universitní knihovně, rozptýleně pak v Královské knihovně v Kodani, Britské knihovně, pařížské Národní knihovně a ojedinele i v USA, lze identifikovat podle rukopisného exlibris „fratrum predicatorum conventus franckfordenis“, vpisovaného do knih zjevně už kolem r. 1500, popř. podle původních signatur z počátku 16. století a pozdějších vlastnických přípisů. Druhá studie mapuje skoro detektivním způsobem osudy sedmi prvotisků z tiskařské dílny Williama Caxtona, které původně tvořily konvolut. Ten patřil anglickému právníkovi, proslulému bibliofilovi a sběrateli Thomasu Rawlinsonovi (1681–1725).⁸ Konečně třetí příspěvek, závěrečná studie celé publikace, seznamuje čtenáře s knižními akvizicemi anglického sběratele, vášnivého bibliofila a mecenáše umění, bankéře, knihkupce a vydavatele Josepha Smitha (1674–1770), který působil jako konzul v letech 1744–1760 v Benátkách a měl blízké vztahy s celou řadou italských umělců. Jeho knihy („*Bibliotheca Smithiana*“) spolu s dalšími cennými sběratelskými předměty koupil ještě za Smithova života (r. 1763) anglický král Jiří III. V současnosti se nacházejí v Britské knihovně v Londýně. Smithova knižní sbírka obsahovala 250 prvotisků, převážně italské provenience. Ty byly podrobně popsány v katalogích, vydaných roku 1724 a 1737. Jednotlivá vydání i exempláře se tak dodnes dají dobře identifikovat.

Lotte Hellinga v knize nezapře badatelský přístup, blízký metodickým postupům, známým z francouzské školy Annales: zejména jasné formulování problematiky kladením řady otázek, na něž se autorka postupně snaží odpovědět (i když mnohé otázky zůstávají nezodpovězeny nebo jsou odpovědi prezentovány formou pracovních hypotéz). Podobně jako např. francouzský historik Roger Chartier dokáže i Lotte Hellinga z konkrétních údajů „vyčtených“ z knižních exemplářů či z internetových databází, týkajících se inkunábulí, sestavit poutavé, čtenářsky až napínavé příběhy. Jsou to příběhy, které zažily prvotisky na své pouti od výrobců přes knižní trh ke čtenářům a majitelům, ale také příběhy lidí, kteří měli podíl či účast na výrobě, výzdobě a distribuci a čtenářské recepci knih.

Lotte Hellinga je jedním z nejpovolanějších odborníků v oblasti dějin evropské knižní kultury, autorkou schopnou novátorsky skládat kamínky informací v celistvý a smysluplný obraz kulturního světa zkoumaného období a evokovat vzrušující atmosféru raného období knihtisku, dobu, která evropskou kulturní orientaci silně ovlivňovala i v dalších stoletích.

Současné evropské bádání v oblasti knižní kultury 15. století je do jisté míry inspirací také pro badatelské úsilí českých bibliografů a knižních historiků. Recenzovaná publikace patří k velmi inspirativním pracím svou metodologií a obsahově srozumitelnou i jazykově a stylisticky přitažlivou prezentací někdy i velmi odborných informací široké (nejen anglicky hovořící) kulturní veřejnosti. Lze o ní říci to, co v 15. století platilo pro evropské šíření produktů raného knihtisku – svět inkunábulí nezná hranic.

Jaroslava Kašparová

8 Knižní sbírka byla po Rawlinsonově smrti rozprodána v letech 1722–1734 v šesti samostatných aukcích. Konvolut byl rozvázn v letech 1725–1727.